

Hüseyn Cavid: inqilabi sıçrayışlar və dəyişikliklər dövrü

Lutviyyə Əsgərzadə

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: asgerzadelutviyye@yahoo.com.tr

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-8078-3484>

Xülasə. Azərbaycan romantizm ədəbi cərəyanının banisi Hüseyn Cavid mənzum faciələri, tarixi dramları ilə milli, ədəbi düşüncə tariximizi rəngarəng mövzular və parlaq karakterlərlə zənginləşdirmişdir. Onun inqilabi dövrün bədii düşüncəsi və fəlsəfi ovqatı əks olunan pyeslərində insan və cəmiyyət həyatının ən vacib problemləri qaldırılmışdır. Filosof şair-dramaturq “Şeyda”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Knyaz”, “Səyavuş” pyeslərində siyasi proseslərə məhəl qoymadan inqilab və inqilab rəhbəri mövzusuna toxunmuş, mübarizlik, insan və onun hüquqları, hüquqların pozulması, sosial ədalətsizlik bir problem olaraq təqdim olunmuşdur. Məqalədə, Cavidin inqilabi fikirlərinə, cəmiyyətdəki humanizmin yoxluğundan törəyən faciələrə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Açar sözlər: *Inqilabi sıçrayışlar və dəyişikliklər dövrü, Azərbaycan ədəbiyyatı, Hüseyn Cavid, “Şeyda”, “Knyaz”, “Səyavuş”*

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 20.04.2026; qəbul edilib – 19.05.2026

Huseyn Javid: a period of revolutionary uprisings and changes

Lutviyyə Asgarzade

Abstract. The founder of the Azerbaijani romantic literary movement, Huseyn Javid, enriched our national and literary thought history with colorful themes and bright characters with his poetic tragedies and historical dramas. His plays, which reflect the artistic thought and philosophical mood of the revolutionary period, raise the most important problems of human and social life. In his plays “Sheyda”, “Peyghamber”, “Topal Teymur”, “Knyaz”, “Seyavush”, the philosopher-poet-playwright touched on the theme of revolution and revolutionary leader without ignoring political processes, and presented struggle, man and his rights, violation of rights, social injustice as a problem. In the article, we will try to shed light on Javid's revolutionary ideas and the tragedies arising from the lack of humanism in society.

Keywords: *Period of revolutionary leaps and changes, Azerbaijani literature, Huseyn Javid, “Sheyda”, “Knyaz”, “Seyavush”*

Article history: received – 20.04.2026; accepted – 19.05.2026

Giriş / Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatına özünəməxsus yaradıcılıq manerası ilə, orijinal dəsti xətti ilə qədam qoyan Hüseyn Cavid yaradıcılığa şeirlə başlasa da, poeziyadan “həyat və varlıq, mübarizə və ölüm haqqında fəlsəfi fikir oyadan, hə-

yatın sirlərini, ziddiyyətli həqiqətlərini açmağa daha böyük imkanı olan, insan ruhunun dərinliklərinə, mənəvi aləminə nüfuz edən” faciyyə janrına adlayır. “Ana”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Knyaz”, “Uçurum”, “İblis”,

“Topal Teymur”, “Xəyyam”, “Səyavüş”, “İblisin intiqamı” kimi pyeslərində həyatın ziddiyyətlərini göstərir, insanın mənəvi aləmini əks etdirir, bir-birini təkrar etməyən “obrazlar qalereyası” yaradır.

Bir çox siyasi hadisələrin: 1905-1918-ci illərdə Azərbaycanda baş verən erməni-müsləman qırğınları, Cənubi Azərbaycan əhalisinin dözülməz vəziyyəti, I Dünya müharibəsi və bu müharibədə məğlub olan Türkiyənin böyük ərazilərindən məhrum olaraq, ancaq Anadolunu qoruyub saxlaması, 1917-ci ildə Fevral burjuva inqilabı nəticəsində Rusiya İmperiyasının süqutu və çarın qətlə yetirilməsi, İranda Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi altında Cənubi Azərbaycanın özünü “Azadistan” müstəqil dövləti kimi elan etməsi, Şimali Azərbaycanda Şərqdə ilk demokratik dövlətin – ADR-in yaranması, 1920-ci ildə XI Qızıl Ordunun Bakını zəbt etməsi və sonda qırmızı terrorun” başlanmasının şahidi olan filosof şair, əsərlərində yaddaşında yer etmiş tarixi hadisələrə münasibət bildirmişdir. Y.Qarayevin fikrincə, “Peyğəmbər”də qaldırılan problemlər o dövrdə H.Cavidin gözü qarşısında bütün Yaxın Şərqdə baş verən inqilabların həll etməli olduğu məsələlər idi. “Bu mənada “Peyğəmbər” - məhz inqilab probleminə bir reaksiya idi; əsas mövzusu “inqilab”, əsas qəhrəmanı “inqilab rəhbəri” olan bir dram idi” [Qarayev, 1985, s.131]. “Şeyda”, “Peyğəmbər” (Y.Qarayev Peyğəmbər” mövzusunun “inqilab” anlayışından və təsəvvüründən tamamilə və axıra kimi kənar etməyi doğru hesab etməmişdir). “Topal Teymur”, “Knyaz”, “Səyavüş” faciələrində və “Azər” dastanında “inqilabi sıçrayışlar və dəyişikliklər dövrü”ndən geniş şəkildə bəhs edən Hüseyn Cavidin XX əsrdə özünü Peyğəmbərə tutması, İslam tarixində Cahiliyyə dövrü kimi tanınan həqiqətləri XX əsrdə Sovetlər Birliyində yaşayan müsləman xalqların halına bənzədərək, tarixi-ədəbi körpü qurmağa çalışması bolşevikləri narahat edirdi. “Peyğəmbər”də sanki çağdaş bir insan kimi sosial-siyasi olayları anlatması, bəzi önəmli tövsiyələr verməsi, dil və din qardaşlarına öz dininə, milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixinə və tarixi şəxsiyyətlərinə sahib çıxması üçün səslənirdi. Yeni quruluşa, ölkədə gedən “təmizləmə”lərə, siyasi proseslərə məhəl qoymadan eyni tendensiya ilə yaradıcılığına davam edərək

“Topal Teymur”, “Azər” “Səyavüş” kimi ölməz əsərlər yaradır, insanları müharibədən sülhə, parçalanmalardan bərabərliyə, qardaşlığa, Turanda birləşməyə səsləyirdi. Yazarın tarixi mövzulara müraciət etməsi, “günün həqiqətlərini söyləyə bilmək üçün tarixin qoynuna sığınması” [Rəsulzadə, 1991, s.49] həm rejmi, həm də dönmənin mədhiyyəçilərini razı sala bilmir, həyatın nəbzini tuta bilməməkdə suçlanır, “köhnə şair”ə ölkədə gedən yeniliklərdən yazmaq tövsiyə olunurdu. Sovet tənqidçilərindən fərqli olaraq AXC qurucusu M.Ə. Rəsulzadə, yazıcının tarixi və bəşəri mövzulara müraciətinin məqsədli olduğunu vurğulayaraq, “Topal Teymur” pyesini “türk tarixini səhnəyə gətirməklə milliyyət duyğusunu aşılaman bir əsər” olaraq, ideyaca çağdaş olan “Peyğəmbər”, “İblis” və “Səyavüş” faciələrində “hürriyyət, türkçülük, yurdsevərlik gayəsi”nin təbliğ edildiyinin altını çizmişdir” [Rəsulzadə, 1991, s.49]. Bu məsələləri daima həqiqətin, ədalətin, hürriyyətin peşində olan, milli və bəşəri problemlərə toxunan, xalqı qarşısındakı sosial məsuliyyət hissini, gələcəyə olan inancını itirməyən filosof şairin yaradıcılığında izləyək.

Cavidin proletar inqilabının qələbəindən az sonra yazdığı “Topal Teymur” (1926) dramının yazıldığı tarixə baxılırsa, bu dövr insanların proletar inqilabı sayəsində burjuva zülmündən azad olduğuna inandığı dövr idi ki. Çoxlarından fərqli olaraq Hüseyn Cavid, nəinki proletar inqilabının insanlara azadlıq gətirməsi fikrini qəbul etmirdi, etiraz əlaməti olaraq sosializm quruculuğundan, “böyük quruluşumuz”dan yazmaq yerinə Turan hökmdarı Əmir Teymurdan yazır, çağırılmamış qonaqlara “dəf ol” mesajı verirdi. Ədibin etirazı sovet tənqidçiləri tərəfindən etirazla qarşılanır, “müasir həyat məsələlərindən uzaq durduğu çağımızın ən canlı məsələlərindən yaxasını kənara çəkdiyi” üçün tənqid edilirdi: “Bəzi yazıçılar mövcud zamanın böyük sosializm quruculuğu dönməinin böyük quruluşumuzun olaylarını yazmaqdan, gedib əski tarixi şeylərə əl atırlar” [Zeynallı, 1953, s.38]. Tənqidçilər haqlı idi, Cavid “mövcud zamanın böyük sosializm quruculuğu dönməinin böyük quruluşumuzun olaylarını yazmaqdan” faciələrində insan və cəmiyyət həyatının ən vacib problemlərini qaldırır, inqilabi dövrün bədii düşüncəsini və fəlsəfi ovqatını əks etdirirdi. Bu-

nunla da antik dövrün kəşfi və intibah dövrünün sığınacaq yeri olan faciəni Azərbaycan klassikasının romantik metod layına malik poeziya ilə birləşdirir, əsl faciənin necə poeziya ilə vəhdətdə necə yazıldığını göstərirdi. *“XX əsr Azərbaycan romantizmi öz janr əsasını ayrıca götürülmüş faciədə, yaxud ayrıca götürülmüş poeziyada deyil, onların birliyi və vəhdətində – mənzum faciədə tapdı. Azərbaycan romantizmi isə öz növbəsində bir ədəbi cərəyan kimi yaşamaq və vətəndaşlıq hüququ qazanmaq üçün və-*

cib bir özül üzərində inkişaf etməyə başladı” [Əliyev: 2018, s.221].

Caviddə faciə psixoloji prosesdir və faciə cəmiyyətin özüdür. Faciə izzirab və fəlakətlərdən qidalansa da, daha çox humanizmin yoxluğundan törəyir. Mütəfəkkir Cavidin inqilabi fikirlərinə, cəmiyyətəki humanizmin, hüquq yoxluğundan törəyən faciələrə münasibətini *“Şeyda”*, *“Knyaz”* və *“Səyavuş”* dramlarında izləyək.

Əsas hissə / Main part

XX əsrin əvvəllərində yazılan *“Şeyda”* (1911-1912) faciəsi dramaturgiyamızda yeni bir hadisə idi. *“Şeyda”* faciəsi dramaturgiyamızda inqilabi mübarizəni əks etdirən ilk sanballı əsər olaraq diqqəti cəlb edir. Məzmununa görə, *“Şeyda”* pyesi müəllifin bundan öncə yazdığı *“Ana”* və *“Maral”* dramlarından tamamilə fərqlənir. Hüseyn Cavid *“Şeyda”*-da ictimai ədalət tərəfdarları kimi meydana çıxaraq, yoxsulları varlılara, əzilənləri əzənlərə qarşı müdafiə edənləri təqdir edir, haqqı almaq üçün mübarizə aparmağı zəruri sayır. *“Haqqını sən mübarizə ilə ala bilərsən”*, - fikri onun irsinin, xüsusilə *“Şeyda”* dramının əsas ideya xəttini təşkil edir. O, bu ifadəsi ilə insanın öz hüquq və azadlıqlarını passiv gözləməklə deyil, fəal mübarizə yolu ilə əldə etməsinin vacibliyini vurğulayaraq vətəndaşlıq mövqeyini əks etdirir *“Haqqını mübarizə ilə ala bilərsən!”* Həmçinin *“Haqq verilmir, alınır”*, - fikrini paylaşan şair, *“təsvir etdiyi hadisələr və səhnələr vasitəsi ilə ictimai bərabərsizliyə əsaslanan münasibətlərin ədalətsizliyini göstərir”* [Cəfərov:1960, s.164]. Antoqonis siniflər (ictimai inkişaf ziddiyyətlərinin keyfiyyətə müxtəlif tipləri) arasında gedən mübarizənin düzgün təsviri və dramaturgiyamıza gətirdiyi yeni obrazlar silsiləsinə görə, *“Şeyda”* dramı Cavidin yaratdığı ən uğurlu əsərlərdəndir. Buna baxmayaraq *“Şeyda”* tədqiqatçıların üzərində ən az durduğu, yazıldığı dövrdən bu günə qədər ədibin digər əsərlərinin kölgəsində qalan əsərdir.

Nəsrə yazılmış 5 pərdəli *“Şeyda”* faciəsi Bakı mətbəə işçilərinin həyatı, mübarizəsi və xarakterindən bəhs edir. Faciədə konfliktin özəyini cəmiyyətin sosial ziddiyyətləri və ayrı-ayrı

fərdlərin dünyagörüşlərindəki və mənəviyyətlərindəki təzadlar təşkil edir. İnqilabi ruhlu lirik şeirlərə də geniş yer verilən əsərdə mətbəə müdiri Məcid əfəndi, oğlu Əsrəf, mürəttiblər: Şeyda Rəmzi, Rəuf, Qara Musa, Məsud, Yusif, alman rəssamı Maks Müller, Müllerin qızı Roza, Rozanın anası Mariya kimi bir-birindən yaddaqalan obrazlarla yanaşı, məzarçı, qara geyimli mələk (Cavidin dramaturgiyamıza gətirdiyi ilk mifik obraz) və mürəttiblər, çalğıçılar, polislər və həbsxana məmurları kimi yardımçı obrazlar yer alır. Faciə mətbəə otağının təsviri ilə başlayır: *“Mətbəəyə məxsus böyük bir müdiriyyət odası. Odanın bir qapısı ilə iki pəncərəsi – sağ tərəfdən caddəyə açılır. Digər qapısı da sol tərəfdə – mətbəəyə enmək üzrə daima açıqdır. Divarlarda təqvimlər, xəritələr, teleqraf kağızları və məktublar asılmış... Sağda və solda sandalyələr və bir neçə masa... Masalar üzərində idarəyə məxsus kitablar, risalələr, məcmuələr, qəzetlər və sairə... Qışın ikinci zamanı... Pərdə açıldıqda munis və zində çöhrəli Rəuf pəncərə önündəki masa qarşısında yazı yazmaqla məşğul görünür. Sarışın, həssas baqışlı Şeyda isə ciğarayı dumanlataraq əli altında düşünüb durur”* [Cavid:2007b, s.240]. Bu zaman Rəuf, düşüncələr içərisindəki Şeydaya sorur:

Şeyda! Yenə nə düşünüyorsun?

Şeyda. *“Hiç sorma, əzizim, halım pək fəna... poslayı şaşırmiş bir gəmicici kibi nə yapacağımı biləmiyorum”* [Cavid: 2007b, s.240].

Rəuf Şeydanın arasında keçən dialoq mətbəə işçilərinin ağır həyatı və psixoloji durumuna və onları düşündürən məsələlərə aydınlıq gətirir. Oxucu dialoqdan çalışıb-çarpışmaq, özünü və başqalarını səadətə yetirmək üçün

mübarizəyə atılmaq istəyən Şeydanın “duyğusuz bir makina kimi düşünüb-daşınmaqdan usandığını”, “issız bir qaranlığın, sisli bir durğunluğun bütün mənliliyini sarsıtdığını”, mübarizədən soyuduğunu, əməlsiz bir boşluqdan, mənasızlıqdan şikayətləndiyini, “xəyalını oxşayacaq bir şölə, bir yıldız arayıb da bulmadığını”, “intihar edib də qurtulmaq istədiyini” öyrənir [Cavid: 2007b, s.240].

Söhbət əsnasında keçmiş mətbəə işçilərindən Qara Musa və Yusif də mətbəyə gəlir. “Qara bənizli, ortayaşlı, ortaboş, qorqunc simalı bir tip” olan Qara Musanın “sol əli biləyinin yarısına qədər ağ bez ilə sarınmış, üzərindəki əlbisə olduqca əski və yamalıdır. Qardaşı Yusif isə vərəmin son dövrlərini keçirməkdə olan solğun bənizli bir gəncdir” [Cavid: 2007b, s.241].

Musa və qardaşı Yusif altı il Məcid əfəndinin mətbəəsində çalışmış, Musanın əli iş zamanı kəsilmiş, mətbəənin ağır, tozlu havası isə qardaşı Yusifin ciyərini məhv etmişdir. Vərəmə tutulan Yusif lazımı müalicəni ala bilmədiyi üçün xəstəliyi gündən-günə o qədər ağırlaşmış ki, şiddətli öskürəklər içində boğulan qardaşının xəstəliyi Musaya öz kəsilmiş əlini unutturub.

Əsərin başlanğıcından sonuna qədər Qara Musa Məcid əfəndidən özünün və vərəmli qardaşının haqqını tələb edir. Əlinin kəsilməsinə rəğmən bir əli ilə çalışmaq istəyən Musanın Məcid əfəndidən vərəmli qardaşına baxmaq üçün iş istəməsi Məcid əfəndini hiddətləndirir. Mətbəə işçiləri qardaşların acınacaqlı aqibətinə acısalarda, Yusiflə Musanın çarəsizliyinə susaraq tamaşa edirlər. Onların susması Məcid əfəndini daha da qəddarlaşdırır. Şeyda və Rəufun Yusiflə danışaraq ona təsəlli vermək istərkən söylədiyi sözlər mətbəə işçilərinin acınacaqlı həyatını bütün çılpalığı ilə əks etdirir. Xüsusilə də, ölümü “ən dəyərli xilas” kimi gören Yusufun dediyi sözlər: “Ölüm bəncə ən sevimli bir təsəlli, ən dəyərli bir xilaskardır. Hər kəs ölümdən qaçar, fəqət, bən onu dörd gözəl bəklirəm. Çünki bən yalnız onun qara qanatları altında məsud ola bilirim. Əvət, yalnız onun ıssız qucağında rahat bula bilirim” [Cavid: 2007b, s.245]. Şeydanın “intihar”ı düşünməsi, Yusifin ölümü arzulaması mətbəə işçilərinin dözülməz vəziyyətindən xəbər verir. Bu sırada “kirli iş əlbisəsində” daxil olan mürəttiblərin halı da on-

lardan bir o qədər də fərqlənir; “Kimi sağlam, kiminin bənzi solmuş, kimi qanburlaşmış; birisi də gözünü qara məndililə sarmış...” Yusifin halına üzülmüş mürəttiblərin öz aralarında danışdıqları ürək parçalayır: “Yusif gördünüzmü? Allah, Allah, bu nə hal, bu nə qiyafət!? İnsan yüzünə bağmağa belə cəsarət edəmiyor.”

Məs’udun: “Sən nə zənn etdin, paşam? Bu mürəttiblikdir, şaka deyil a! Hərif tam altı yıldır ki, məhbəsdən fərqi olmayan şu mənhus mətbəədə çalışıb durmuş”, - sözləri məhbəsdən fərqi olmayan “Qurşun tozu yutaraq, alın təri dökən” mətbəə işçilərinin maddi və mənəvi durumunu ortaya qoyur. Əlini mətbəədə itirən Musanın “evi Məcid əfəndinin yanında rəhndir... həm də yarıfiatına” [Cavid: 2007b, 245].

Şeyda bütün bunlara bir çarə bulmağa çalışır. Üzünü mürəttiblərə tutub deyir:

“Əcəba qüsur kimdə?... Məcid əfəndidəmi? Yoqsa ondan insaf, mərhəmət uman sadəkillərdəmi? Bu dünya çəkişib-çarpışma dünyasıdır. Təbii, o sizin qanınızı sorub sümürmək istər: fəqət sizdə də himmət olmalı, əldən gəlidi qədər kəndinizi müdafiə etməlisiniz, yoqsa insaf, mərhəmət xülyaları ilə sürünəcək olsanız; nəticədə zillət və səfalətdən başqa bir şey bulamazsınız. Bu gün Yusiflə Musanın boğazlandığını görüb də qoyun sürüsü kibi kənardan seyr edirsiniz; halbuki yarın həpiniz, əvət, həpiniz şu qanlı, şu uçurumlu keçiddən keçməyə məcbur olacaqsınız” [Cavid: 2007b, s.245].

Şeyda, işçilərə sahiluqlarını tələb etməyi, kəndilərini müdafiə etməyi aşılayır. Birinci mürəttib: “Həpimiz aciz, həpimiz gücsüz...” deyərək, İkinci mürəttib Şeydaya: “Ah, şu istibdad qorqusilə keçinmək bəlası olmasaydı!...” - sözləri ilə cavab verir. Ancaq Şeyda, onları oyatmaqda, güclərini anlatmaqda israrlıdır: “Şu bəhanələrin heç bir əhəmiyyəti, heç bir mənası yox. Yer yüzünü sarmış olan bütün əməllər, bütün füyqarayi-kasibə həp sizin kibi düşünsələr, bəşəriyyət bir çox əsrlər daha ayaqlar altında əzilməyə məhkum olur. Halbuki bütün cihanı bəsləyən, bütün orduları silahlandıran, bütün sərmayədarları – bütün sahibkarları sərsəmlədən həp şu aciz sandığınız əməllər, həp o nasırlı əllərdir. Bu gün yer yüzünün bütün səadət və fəlakəti yalnız o əllərə bağıyor. Əmin olun ki, o əllər bir gün çalışmaz olursa, bütün bəşəriyyət şaş-

rır, bütün dünya hərəkətsiz qalır” [Cavid: 2007b, s.245].

Birinci və İkinci mürəttib isə cavabında deyir: “*Bunlar yalnız qeyrət və cəsarət*”, “*yalnız səbat və mətanət istiyor.*” Məsudun “*Haydı, iş başına, arş!*” (Cavid, 2007b), - deməsiylə mürəttiblər gurultu ilə mətbəyə enir. Mürəttiblər mətbəədə gurultulu, həyəcanlı bir ahənglə Şeydanın yazdığı marşı oxuyur: “*Yaş zindanlar yuvamız, /Fəlakət aşınamız; /Ordular yıqan qurşun /Olmuş bizim qıdamız. /Arqadaş, göz aç, aman!!Qalq ölüm uyqusundan! /Zülmə çox əydin boyun, /Çox əzildin, qalq, oyan!*” [Cavid:2007b, s.246].

Başdan-ayağa inqilabi ruhda yazılmış marsda əzilən işçilərin ayağa qalxması, zülmə boyun əyməməsi ifadə edilir: “*Zülmə çox əydin boyun / Çox əzildin, qalq, oyan!*”, - sözləri mətbəə işçilərini mübarizəyə səsləyir. Marş oxunduğu zaman mətbəənin müdiri Məcid əfəndi daxil olur, əvvəlcə “*Şaşqın bir halda azacıq marşı dinləyir və hiddətlə mətbəyə enir.*” Məcid əfəndinin bu hərəkətindən əndişələnən Rəuf Şeydaya deyir: “*Kağız ələ keçərsə pək fəna...Məcid əfəndi əsla yaqanı bıraqmaz*” [Cavid: 2007b, s.247]. Bu zaman Məcid əfəndi (mətbəədən çıxar, əlində tutmuş olduğu kağızı hiddətlə süzərək); “*Şeyda! Bunları sənmi yazdın?*” - deyə sorar. İlk başda Şeyda susar. Məcid əfəndi qızgın halda, “*mühərrirlər içində səndən başqa böylə yazı yazan yox. Bunları sənmi yazdın*”, - deyə təkrar soruşunca, Şeyda, “*Əvət*”, - deyir. Sinirlənən və inqilabi fikirlərin yayılmasından, mürəttiblərin mətbəəni inqilab ocağına çevirmələrindən qorxan Məcid əfəndi: “*Öylə isə, daha burada sənlik bir iş yox. Ah, bəni Nikolayın jandarmalarına təslim etməkmi istiyorsun? Söylə, sana burası mətbəəmi, yaxud inqilab ocağı mı? Daha bəkləyib durmaqda məna yox... Haydı, gedə bilirsin*” [Cavid: 2007b, s.247], - deyib, tərəddüd etmədən Şeydanı mətbəədən qovur. Mətbəə işçiləri isə Musaya edilən haqsızlıqlara susduqları kimi, Şeydanın işdən qovulmasına da susurlar. Məcid əfəndi isə səksəkəlidir, susduqları halda belə onlardan qorxur. Birdən Musanı görüncə daha da səksənir: “*Pəki, sən nə istiyorsun? – deyə soruşur. Musanın isə ondan istədiyi “bir qadar para”, bir də iş olur. Məcid əfəndi (para çantasını çıxarır, bir qəç qaimə verərək) deyir: “Al, işdə bu da*

evinə biçilən qiymətin üçdə biri, son qıstı... Daha bir alacağın qalmıyor... İki ay sonra evdən çıxıb da kəndinə başqa yer bulmalısın, anladın mı!? (Böyük bir dəftər açar. İki-üç söz yazaraq). Haydı, gəl də, imza et.” Musa təkrar iş istəyər. Məcid əfəndi iş olduğu halda ona iş verməz: “*İş yox deyil, fəqət tək əldən səs çıqmaz*” [Cavid: 2007 a, s.247]. Musa isə Məcid əfəndiyə əlinin mətbəədə kəsildiyini xatırladır: “*Pəki, bu əl ki, mətbəədə əzilmiş, o əl sahibinə burada da iş bulunmazsa, əcəba, nerdə bulunur?*”

Bu sözlər mərhəmətsiz Məcid əfəndiyə təsir etmir. O deyir: “*Nə yapalım? Qüsür kəndində. Üsulluca hərəkət etməliydin*”. Mətbəədən və iş bulmaqdan ümidini itirən Musanın qəlbinə qisas almaq hissi hakim kəsilir. Hər pərdədə dəyişən Musa obrazının inqilabçı ruhu Musa Peyğəmbərlə, Zöhhakı məhv edən Gavə müqayisə olunur: “*Fironu qəhr edən Musa çobandan başqa bir şey deyildi. Lakin sarsılmaz bir ruh ilə meydana atıldı. Öylə qəddar, zalım bir imperatora qalib gəldi. Zöhhakı məhv edən Gavə yoxsul, arxasız bir dəmirçi idi. Fəqət ataşlı bir qəlblə inqilaba başladı, öylə xunxar, məğrur bir hökmdarın taxtını başına çevirdi. Məcid əfəndi kimdir? Yalnız o deyil, hətta onu qurdan qocaman rus çarlığı belə bu gün, yarın yerin dibinə batar*” [Cavid:2007b, 248].

Musa qisasçıdır. Haqqını arayır və sonda tək əli ilə özünün və qardaşının qisasını alır. Roza ilə Əşrəf bağçada eşq yaşayarkən, əlindəki tapança ilə onların qarşısına çıxan Musa, Əşrəfə atası Məcid əfəndinin ona qarşı etdiyi bütün insafsızlıqları sayır. Əşrəfdən hesab istəyir. Atasının onun tək əlinə lağ edərək, “*tək əldən səs çıxmaz*”, - deməsini xatırladır. Bu tək əllə vərəmli qardaşını necə qara torpağa gömdüyünü, sonda tək əli ilə onu və atasını necə öldürəcəyini anladır: “*Baq, bu tək əli görüyormusun? İştə, səni təlaşa düşürən də yalnız budur, bu! (Təbdili tevrlə). Tək əl işə yaramazmış, tək əldən səs çıqmazmış; öyləmi!? (Acı və şiddətli qəhqəhələrlə gülər)*” [Cavid:2007b, s.249].

Əşrəf ölüm qorxusu ilə atasının qıyılıb vermədiyi pulu Musaya təklif edir. İntiqam eşqi ilə alışıb yanan Musa Əşrəfi vurub ayağından yalayır. İkinci dəfə atəş edərkən araya girən Rozanı köksündən vurub öldürür. Sonra Rozanı ziyarət gələn Əşrəfi öldürür. Oğlunu ziyarət etmək üçün qəbiristanlığa gələcək Məcid əfəndini

gözləyir. Bu dəfə də Məcid əfəndini köksündən vuraraq, öldürür. Çılğınca qəhqəhələrlə gülərək, vəhşiyanə səslə deyir: “*Gəbər!.. Gəbər, alçaq hərif, gəbər!.. Nihayət cəzanı buldun! Tək əl işə yaramazmış, tək əldən səs çıqmazmış, öyləmi?*” [Cavid, 2007b, s.264].

Görünüdüğü kimi, əsərdə zəhmətkeşlərə qarşı barışmaz mövqe tutan antoqonist sinfin nümayəndəsi Məcid əfəndinin Qara Musanın “*səs çıxmayan tək əli ilə*” öldürülməsi işçilərə bir mesajdır. Musa, tək əllə qardaşının, özünün, bütövlükdə həbsxana həyatı qədər ağır şəraitdə və az maaşla işlədilən mətbəə işçilərinin qisasını almağı bacarır. Musa və bu işdə yardımçı olan məzarçı və inqilab etməkdə günahkar bilinən Şeyda, Rəuf, Məsud həbs olunur. Bundan sonrakı hadisələr həbsxanada yaşanır. Məsud və Rəufun həbsxanadakı söhbətlərindən aydın olur ki, Rəuf, “*Bir gün şu qaranlıq pərdələrin qalxmasına*” inamlıdır. Məsudla Rəuf söhbət edərkən uzaqdan Marselyozu andıran gurultulu bir ahənglə oxunan marşın sədaları eşidilməsi hər ikisini də son dərəcə heyrləndirir. Pəncərəni açıb dinləyirlər:

*Arqadaş! Əlverir bunca zillət,
Bunca qəflət yetər, qalq, oyan!
Qəhr olub getdi zülmü fəlakət,
Artıq fürsət! Gözəl bir zaman...
Çoq əzildin yetər, haydı doğrul, ər ol!
Haq sənindir bu gün, arqadaş!
Hazır ol! Haq sənin, çünki zəhmət sənin...
Güc sənin, sə'yü qeyrət sənin...*
[Cavid:2007b, s.272].

Marşı dinləyən Rəuf deyir: “*İştə inqilab marşı, inqilab nəğməsi! Of, nihayət istibdad heykəli devrildi. Rusiya çarlığı məhv oldu, qara bulutlar çəkildi.*” Bu zaman dışarıda gurultulu səslər eşidilir. Qara Musa (şiddətlə qapıyı açar). “*Arqadaşlar, artıq zəncirlər qırıldı, haqq yerini buldu. İştə səadət günəşi parlıyor, hürriyyət pərisi gülümsüyor. İştə bu gün məzlumlar üçün şərəfli bir bayram, zalımlar üçün qorqunc bir intiqam günüdür*” [Cavid, 2007b, s.272].

İnqilab nəticəsində həbs olunanlar və Musa azadlığına qovuşsa da, bu günü görmək Şeydaya qismət olmur. Şeyda artıq ölmüşdü.

Əsərdəki Şeyda, Rauf və Məsud inqilabçı surətlərdir. Faciədə inqilabi hava mətbəə işçiləri və baş mürəttib Məsudun simasında verilir. Məsud, ehtiyatlı, barışdırıcı bir obrazdır. Rauf Şeydaya görə, həyata daha nikbin nəzərlə baxır, hissiyyətə qapılmağı təhlükəli hesab edir. Rəuf sarsılmaz inamı ilə Şeyda və Məsuddan fərqlənir. O, inqilabın təntənəsinə hamıdan çox inanır: “*Məyus olma, əzizim, məyus şeytandır. Bir gün gələr ki, bu qaranlıq pərdələr qalxar. Zalımlar, müstəbidlər, xudkam sərmayədarlar hər əkdiklərini biçərlər, hər intiqam şərbətini içərlər*” [Cavid, 2007b, s.244].

“Şeyda”da ən maraqlı obraz Qara Musadır. Böyük sənətkarlıqla yaradılan Musa dramaturgiyamızda yeni və orijinal bir obrazdır. Tənqidçilərin əksəriyyəti onun inqilabdan uzaqlaşdığını, terrorçu mövqe tutduğunu vurğulayır. H.Cavid də əsərdə Qara Musanın inqilabi ideyalara yiyələnməsindən, onun inqilabçılara qoşulmasından, marş oxumasından bəhs etmir. Qara Musa əvvəldən sona qədər şəxsi intiqamını hər şeydən üstün tutan biri kimi təsvir olunur. Musa onu və qardaşını bu vəziyyətə salan Məcid Əfəndi kimiləri siyasi yolla devirməyi düşünməsə də, haqqını ala bilir.

Ədib isə, “*Şeydaların faciəsinin mənbəyini mətbəə sahibi Məcid Əfəndinin təmsil etdiyi varlı sinfinin ədalətsizliyində görür və göstərir. Sahibkarların qəddarlığı, fəhləni adam yerinə qoymaması, öz mənafeyi xatirinə hər cür alçaqlığa yol verməsi, Məcid Əfəndinin xarakterində və hərəkətlərində aydın ifadə olunmuşdur*” [Əfəndiyev, 1985, s.11].

Əsrəf isə əsərin əvvəlində atasından fərqlilən olaraq sadə, mədəni, ziyalı bir gənc təsiri bağışlasa da, hadisələr inkişaf etdikcə iç üzünü göstərir. Özünü mədəni bir centlmen kimi aparan Əsrəf, Qara Musanın evini gec boşaltdığı üçün qaba sözlərlə söyüb, təhqir edir. Atasını pulun gücünə inanan Əsrəf Qara Musaya canını qurtarmaq üçün pul təklif edir. O, dolayısı da olsa, Rozanın ölümünə səbəb olur. Qara Musanın əli ilə onun sinəsinə tuşlanan güllə özünü araya salan Rozanın köksünə dəyir. Rozanın ölümündən sonra Əsrəfin psixoloji durumu pisləşir. Onun psixoloji durumu ilə Rozanın ölümündən sonra böyük sarsıntı keçirən Şeydanın psixoloji durumu arasında bir yaxınlıq hiss olunur. Şeyda, tez-tez onun xəyalı

ilə görüşüb-danışır. Fəhlələrdə mübarizə əzmi yaradan və bu mübarizənin önündə getməyi arzulayan Şeyda, həbsxanada psixi sarsıntılar keçirir. Gah Rozanın xəyalı, gah qara geyimli ölüm mələyi ilə mükəllimələrə girişib sayıqlayır. Şeydada əvvəlki əzmdən, mübariz gəncdən heç bir nişanə görünmür. Sonda inqilabın əli ilə azadlığa qovuşan Şeyda, ölümdən yaxa qurtara bilmir.

Hüseyn Cavidin “Şeyda” faciəsində Bakı mətbəə işçilərinin çətin, ağır həyat tərzini və azadlıq düşüncələri təqdim olunur. Faciəsinin ilk səhnələrində mətbəə işçisi Şeydanın azadlıq arzusu ilə çıxış etməsi, fəhlələrə öz hüquqlarını başa salması, oxunan marşlar dramaturqun ictimai mübarizəsinin vəziyyəti və vəzifələri haqqındakı qənaətlərini ifadə etməsinə şərait yaradır. Şeyda inqilab ruhlu marşlar yazır və bu marşlar fəhlələr tərəfindən oxunur. Marşlardakı sözlər ədibin inqilabi düşüncələrini etiva edir. İşdən qovulan və həbs edilən Şeydanın ruh düşgünlüyünə qapılması, dərvişvari həyat keçirməsi, sonda həbsxanada ölməsi mübarizənin axıra çatdırılmaması kimi dəyərləndirilir. Qardaşı və rəm xəstəliyindən ölən, ağır iş şəraitində qolunun birini itirən Qara Musanın intiqam hissləri cəmiyyəti irəliyə apara bilməsə də, o, qisasını alır. Düşüncələrini yazdığı Marşlarda ifadə edən Şeyda, real mübarizə yollarını tapa bilməsə də, işçilərə haqlarının alınmasına, qalxmasına, mübarizəyə səsləməklə beyinlərdə inqilab yaradır. Bütövlükdə “Şeyda” pyesi üsyankar çıxışlar etməsinə baxmayaraq, real mübarizə yollarını tapa bilməyən insanların faciəsinin inkişafıdır. Hüseyn Cavid “Şeyda”da qaldırdığı sinfi ziddiyyətləri, zəngin-yoxsul, sahibkar - işçi ziddiyyətlərinin bədii təhlilini “Knyaz” (1928-29) faciəsində davam etdirir.

“Knyaz” faciəsi Cavidin “yaradıcılığında yeni əhvali-ruhiyyəni əks etdirən əsər kimi” diqqəti çəkir. 17 oktyabr inqilabının qələbəsinə bir çox sənətkarlar alqışlasa da, Hüseyn Cavid onlardan fərqli olaraq, proletar inqilabının qələbəsinə alqışlamadı, əksinə, “Knyaz” əsərində bir sinif kimi məğlub olan “knyazlar dünyasının” faciəli sonunu göstərdi. Qalibləri deyil, bu şəraitdə məğlubların düşdüyü ağır, acınacaqlı vəziyyəti, keçirdiyi psixoloji halları, maddi və mənəvi cəhətdən iflasını təsvir etdi, bolşevik Antonun simasında onların iç üzünü açıb göstərdi.

Müəllif, əsərin əvvəlində oxucunu Gürcüstanda milli burjua inqilabının hakimiyyətə gəldiyi dövrün Knyazı ilə tanış edir. Tiflisdə inqilabi təşkilatın yaranması, Antonun bu təşkilatın fəal üzvü kimi həbs edilməsi, “düşmən qoşunlarının” (qızıl ordu) Gürcüstan sərhədlərinə yaxınlaşması və sonda evinin qovduğu işçilər tərəfindən yandırılması, sevimli qadını Jasminin xəyanəti kimi hadisələr damarlarında “ulu bir nəslin qanı” [Cavid: 2007c, s.106] axan Knyazı sarsıdır. Qısqanclıq hissləri Knyazı oxudub “Mühəndis yamağı” [Cavid: 2007 c, s.105] etdiyi Antonu güllə ilə vurmağa vadar edir. Artıq xəyallardan ayılan Knyaz dostunu-düşməninə seçir, “baldırı çılpqlarla” [Cavid, 2007c, s.106] mübarizə yolunu müəyyənləşdirir. Realist bir obraza çevrilən Knyaz son ümidini inqilab ordusuyla çarpışan milli orduya bağlayır. Lakin milli ordu məğlub oluncə bütün ümidini itirir, çarəni “hökumət ərkani kimi qaçıb aradan çıxmaqda” görür. Knyaz ailəsini və sərvətini götürüb Berlinə qaçsa da, özünü məğlub kimi görmür, mübarizəsinə mühacirətdə davam etdirmək istəyir. Bu dəfə də menşevik Şakronun xəyanəti ilə sarsılır. Menşevik Şakro onun var-yoxunu talayıb qaçır.

Beləliklə, hər kəs bir-bir onu tərk edir. Müflisləşən və tək qalan Knyaz səfil həyat sürür. Qızı Lena Berlin kafe-şantanlarında rəqqasəlik edir. Arvadı Jasmin Knyazı tərk edərək, bolşevik Antona qoşulub vətənə qayıdır. Ağır böhran keçirən, sonda Berlində də nümayiş səsləri, inqilabi mahnılar eşidən Knyaz; “Yox onlara təslim olamam mən” [Cavid:2007c, s.133] - deyərək intihar edir. Səfil, sərsəm, tanınmaz bir adla həyatda yaşamaqdansa, Knyaz adını daşıyaraq ölməyi şərəfli sayır.

Hüseyn Cavid burada inqilabın ağır nəticələrini deyil, əsil-nəcabətinə xain çaxmayan, Knyaz adı ilə yaşamağı sərsəm həyatdan üstün tutan Knyazı tərənnüm edir. Antonun timsalında bolşeviklərin iç üzünü açıb tökür. Sözsüz qalib olan yerdə məğlub da olmalıdır, lakin qaliblərin qalibiyyət təntənəsi ilə yanaşı, məğlubların da mənəvi faciəsi yaşanır. Hakimiyyətləri əlindən alınmış əksinqilabi qüvvələrin ağır və faciəli mühacir həyatı, bu həyatın faciəli sonluğunun yer aldığı “Knyaz” əsərində həmçinin Almaniya və onun nümunəsində bütün kapitalist ölkələrində baş alıb gedən iqtisadi və mənə-

vi böhran öz əksini tapır. Eyni zamanda əsərdə Rusiya qaçqınlarının Avropadakı acınacaqlı həyatı və Şərq xalqlarının azadlıq mübarizəsi də təbii boyalarla verilir. Ədibin bütün yaradıcılığı boyu əsas ideya kimi keçən həqiqət və güc qarşıdurması, əslində mənəviyyat və maddiyyatın qarşılaşdırılmasıdır.

Ümumiyyətlə, “Knyaz”ı yazarkən Hüseyn Cavid ən çox məşğul edən inqilab zamanı istisimarçı siniflərin zəhmətkeşlərə qarşı apardıqları mübarizə və bir sinifin digər bir sinif üzərində qələbəsinin qaçılmazlığı və bu siniflərin qarşıya qoyduğu ideologiya idi. Hər iki əsər inqilabi ruhlu əsərlərdir (Cavidin “Afət”, “Knyaz” və “Səyavuş” pyesləri inqilabi ruhlu əsərlərdir, - deyərkən proletar inqilabından bəhs etmirik). Hüseyn Cavid, “Şeyda”da olduğu kimi, “Knyaz”da da reallığa daha yaxın idi. “Şeyda” faciəsindəki inqilabçı Rəuf, Məsud, Şeyda, “Knyaz”dakı bolşevik Anton, az sonra bəhs edəcəyimiz “Səyavuş” faciəsindəki kəndli obrazları Azərbaycan səhnəsi üçün yeni idi. “Knyaz”dan sonra tənqidçi Mustafa Quliyev yazırdı: “Nəhayət, Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid bizim inqilab qatarımıza oturdu... Cavid inqilabi yaşayışımızı həqiqi surətdə təsvir etməyə başlamışdır. Hüseyn Cavid dəli knyazlardan dəli xanlara keçməli, inqilabçı türk (Azərbaycan) həyatını, Azərbaycan əməkçilərinin mübarizəsini təsvirə başlamalıdır.” Bolşevik tənqidçisi M.Quliyev H.Cavid öz qatarlarına oturtsa da”, Hüseyn Cavid heç vaxt inqilab epoxasının şairi olmamışdı. Əksinə ədib Knyazın bir insan kimi keçirdiyi sarsıntılara və fiziki məhvinə öz təəssüfünü bildirmiş, “qeyri-insani bolşevik rejiminə üstüörtülü ittihamnamə oxumuşdu” [Qarayev:1982, s.21]. Sovet tənqidçiləri Cavidin “dəyişildiyindən”, “sovetlərin qatarına oturmasından” bəhs etsələr də Hüseyn Cavid heç zaman sovetlərin platformasında olmamış, şair yenidən qurulmaq, yeniləşmək istəməmiş, bəziləri kimi, məfkurəsini, dilini, üslubunu dəyişməmiş, cəmiyyət həyatına, baş verən inqilablara, savaqlara, dövrün mürəkkəb məsələlərinə biganə qalmamış, yaradıcılığı boyu bu tendensiya əməl etmişdir. Cavid, “Knyaz”da nəinki “inqilab qatırı”na oturmamış, əksinə Anton obrazının timsalında bolşeviklərin iç üzünü açıb göstərmişdi. Eyni tendensiyanı “Səyavuş” faciəsində də davam etdirmişdir.

“Səyavuş” əsərinin qəhrəmanı Şərq poeziyasında “talesiz insan” rəmzi kimi məşhur olan Səyavuşdur/ Keykavusla Xubçöhri izdivacından doğulmuş Səyavuşun anası turanlı, atası iranlıdır. Saraydan çox xalqa bağlı olan Səyavuş saraylara nifrət edir, bu mühit ona yaddır. Analığı Sədabənin qorxunc iftirasına, babası Keykavusun qəzəbinə düşər olan Səyavuş özünü böhtanlardan qorumaq üçün Turana - dayısı Əfrasiyaba pənah aparır. Lakin burada da üzü gülmür. Tarixən yaranmış İran-Turan mücadiləsinin davamı atası Keykavusla dayısı Əfrasiyab tərəfindən davam etdirilir. Ömrünün bir qismi İran, bir qismi Turan sarayında keçən Səyavuş sarayların iç üzünü görür. Dərk edir ki, “fitnə-fəsad” ocağı olan sarayda həqiqət axtarmaq düzgün deyil. Saraylara lənət oxuyur. Səyavuşun dilindən çıxan: “Keykavus bir cəllad, sən də bir cəllad!” - sözləri sanki Cavidin bağrından haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı qopmuş lənət kimi səslənir. İranda və Türkiyədə yaşamış Hüseyn Cavid, Səyavuşun dilindən səslənən bu lənətlə yalnız Keykavus və Əfrasiyab səltənətinə deyil, əslində sovet rejiminə lənət oxuyur.

Hökmdarlar, saraylar, yəni zaman və məkan dəyişir, lakin sarayların yürütdüyü siyasət heç zaman dəyişmir. İstər Əfrasiyab sarayında, istər Keyxosrov sarayında Səyavuşa münasibət eynidir. Çünki Səyavuş Turanda iranlı, İranda turanlıdır. Hüseyn Cavid də İran-Turan məsələsinə görə tənqid edilib, Azərbaycanda “İstanbul müəssili” adlandırılıb. Səyavuşun dili ilə lənətlədiyi Keykavus sarayı ilə dövrün Kreml sarayının o qədər də fərqi yoxdur. Hətta onun yaşadığı dövrün sarayı Keykavus və Əfrasiyab sarayından daha qorxunc idi. Cavidin ən böyük savaşı olan “Səyavuş”u “bir sıra hallarda 30-cu illər Azərbaycanının faciəsini və problemlərini incələyən bir əsər kimi də dəyərləndirmək olar.” Mütəfəkkir Cavidin Altayın dili ilə söylədiyi sözlər birbaşa yaşadığı dövrün sarayına - “süngü üstündə dayanan hökumətə” ünvanlanıb: “Yetər çıldırdınız, hökumət!- deyə,/Evləri yıqdınız, ədalət!- deyə./Söylə, öyündüyün ədalət bumu?/Hükumət dediyin rəzalət bumu?” [Cavid: 2007d, s.51].

Düşüncədə, sənətdə, inanc və milli mübarizədə özünəməxsus təfəkkür üfünə sahib olan Hüseyn Cavid nə bolşevikləri qəbul etmiş, nə də onların gətirdiyi dırnaqarası azadlığa inan-

mamışdır. Yaşadığı sistem belə filosof şairi özündən ayıra bilməmişdir. Əsərlərinin böyük bir hissəsini; “*Peyğəmbər*”, “*Topal Teymur*”, “*Dəli knyaz*”, “*Səyavuş*”, “*İblisin intiqamı*”, “*Şəhla*”, “*Koroğlu*” kinossenarisi və s. Sovet dövründə yazsa da, “Yurdu sarmış qabalığa”,

“yaltaqlığa” “Pək yaxın dostların düşman” olduğuna şahidlik etsə də, bir şeiri, bir misranı belə onlardan əsirgəmişdir. Stalinə, Leninə, “mazutlu şalban”a şeir yazanların və yazmayanların aqibətini gördüyü halda ölüm fərmanını özü imzalamışdır.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, antoqonis siniflər arasında gedən mübarizənin düzgün təsviri və dramaturgiyamıza gətirdiyi yeni obrazlar silsiləsinə görə “*Şeyda*” Cavidin yaratdığı ən uğurlu əsərlərdəndir. Hüseyn Cavid “*Şeyda*” dramında ictimai ədalət tərəfdarları kimi meydana çıxaraq, yoxsulları varlılara, əzilənləri əzənlərə qarşı müdafiə edənləri təqdir edir, haqqı almaq üçün mübarizə aparmağı zəruri sayır. Onun bir çox lirik şeirlərinin xüsusilə, “*Şeyda*” dramının əsas ideyasını “Haqqını sən mübarizə ilə ala bilərsən”, - fikri təşkil edir. Bu ifadə ilə insanın öz hüquq və azadlıqlarını passiv gözləməklə deyil, fəal mübarizə yolu ilə əldə etməsinin vacibliyini vurğulayan vətəndaşlıq mövqeyini əks etdirir. Faciədə Marselyozanı andıran marşın sədalarının eşidilməsi, Rəufun söylədiyi: “*İştə inqilab marşı, inqilab nəğməsi! Of, nihayət istibdad heykəli devrildi. Rusiya çarlığı məhv oldu, qara bulutlar çəkildi.*” Bu zaman dışarıda gurultulu səslər eşidilər. Qara Musa (şiddətlə qapıyı açar). “*Arqadaşlar, artıq zəncirlər qırıldı, haqq yerini buldu. İştə səadət günəşi parlıyor, hürriyyət pərisi gülümsüyor. İştə bu gün məzlumlar üçün şərəfli bir bayram, zalımlar üçün qorqunc bir intiqam günüdür*” [Cavid: 2007b, s.272] - sözləri inqilabın labüdlüyünə işarədir.

Bütüvlükdə, Bakı mətbəə işçilərinin çətin, ağır həyat tərzini və azadlıq düşüncələri təqdim olunan “*Şeyda*” faciəsində mətbəə işçisi Şeydanın azadlıq arzusu ilə çıxış etməsi, fəhlələrə öz hüquqlarını başa salması, oxunan marşlar dramaturqun ictimai mübarizəsinin vəziyyəti və vəzifələri haqqındakı qənaətləridir. Şeydanın yazdığı marşlardakı sözlər ədibin inqilabi düşüncələrini etivə edir. İşdən qovulan və həbs edilən Şeydanın ruh düşgünlüyünə qapılması, dərvişvari həyat keçirməsi, sonda həbsxanada ölməsi mübarizənin axıra çatdırılmaması kimi dəyərləndirilir. Qardaşı vərəm xəstəliyindən ölən, ağır iş şəraitində qolunun birini itirən Qara Musanın intiqam hissləri cəmiyyəti irəliyə

apara bilməsə də, o, qisasını alır. Düşüncələrini yazdığı Marşlarda ifadə edən Şeyda, real mübarizə yollarını tapa bilməsə də, işçilərə haqlarının alınmasına, qalxmasına, mübarizəyə səsləməklə beyinlərdə inqilab yaradır. Bütüvlükdə “*Şeyda*” pyesi üsyankar çıxışlar etməsinə baxmayaraq, real mübarizə yollarını tapa bilməyən insanların faciəsinin inikasıdır.

Mütədəkkir sənətkarın “*Şeyda*”da qaldırdığı sinfi ziddiyyətləri, zəngin-yoxsul, sahibkar - işçi ziddiyyətlərinin bədii təhlilini “*Knyaz*” (1928-29) faciəsində davam etdirməsi “yaradıcılığında yeni əhvali-ruhiyyəni əks etdirir. 17 oktyabr inqilabının qələbəsinə alqışlamayan sənətkar, Anton obrazı ilə bolşeviklərin iç üzünü açıb götürür. Knyazın keçirdiyi sarsıntılara və fiziki məhvinə təəssüfünü bildirir, bolşevik rejiminə üstüörtülü “ittihamnamə” oxuyur. Eyni tendensiyanı “*Səyavuş*” faciəsində də davam etdirməklə, “ən böyük savaşını verən”, bolşevik hökumətini “rəzalət” adlandıran Hüseyn Cavid 1938-ci ildə həbs olunur, “əks-inqilabi əlaqələr saxlamaqda”, “bir sıra müsavətçilərlə müsavətçi söhbətlər aparmaqda”, “öz ətrafında millətçi düşüncələrlə köklənmiş cavan şairləri toplayıb müsavətçi ruhda təkmilləşdirməkdə” ittiham olunur.

Beləliklə, xaraktercə hürriyyət və millət vurğunu olan mütəfəkkir sənətkar çağdaş siyasi hərəkətdə, heç bir partiya və qurumda olmasa da, daima cəmiyyətdə gedən hadisələrə öz möv-qeyini bildirmiş, inqilabi düşüncələrini əsərlərində ifadə etmişdir. Cəmiyyətdə yaşanan dəyişimə, inqilablara şahidlik etmiş Hüseyn Cavid, bu sahədə həmfikirlərindən geri qalmamış, “oyanmağı”, “qalxmağı və mübarizə” etməyi əsas vəsiqə hesab etmişdir. Onun 1918-ci ildə “Bakı ətrafı fəhlə, qırmızı əsgər, kəndli və matros” şurasının “Əxbarı”nda “Haqqını sən mübarizə ilə alarsan”, - şeirinin vərəqələr halında yayılması bunun təsdiqidir.

Ədəbiyyat / References

1. “Cavid əfəndinin vürudu”. Azərbaycan qəz., 9 Mart 1919.
2. Cavid H. (2007a). *Əsərləri*. 5 cildə, I c., Bakı: Elm nəşriyyatı, 300 səh.
3. Cavid H. (2007b). *Əsərləri*. 5 cildə, II c., Bakı: Elm nəşriyyatı, 420 səh.
4. Cavid H. (2007c). *Əsərləri*. 5 cildə, III c., Bakı: Elm nəşriyyatı, 268 səh.
5. Cavid H. (2007d). *Əsərləri*. 5 cildə, IV c., Bakı: Elm nəşriyyatı, 296 səh.
6. Cəfərov M. (1960). *Hüseyn Cavid*. Bakı: Azərnəşr, 262 səh.
7. Əfəndiyev T. (1985). *Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi*. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 206 səh.
8. Əliyev K. (2018). *Əsərləri*. 10 cildə, X cild, Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 456 səh.
9. Qarayev Y. (1985). *Ədəbi üfüqlər*. Bakı: Gənclik nəşriyyatı, 286 səh.
10. Məmmədli Q. (1982). *Cavid ömrü boyu-həyatı və yaradıcılıq salnaməsi*. Bakı: Yazıçı nəşriyyatı, 296 səh.
11. Rəsulzadə M.Ə. (1991). *Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi*. Bakı: Gənclik nəşriyyatı, 112 səh.